

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.02.170>

УДК 929(477)Матвій Герзон

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

«Незаплямований боєць партії»: сторінки біографії капітана державної безпеки Матвія Михайловича Герзона

Мета статті – на підставі документів особової та архівно-кримінальної справи М. Герзона, оперативних документів ДПУ–НКВС УРСР дослідити особливості діяльності секретно-політичного відділу по проведенню репресій серед інтелігенції, партійної верхівки та духовенства на Донбасі, Одеській області у 1931–1937 рр. та в УРСР у липні–листопаді 1937 р. З'ясувати особистий внесок М. Герзона у фальсифікації кримінальних справ проти радянських громадян і обставини, за яких він був репресований.

Методологія та методи. Відтворюючи основні етапи біографії М. Герзона, автор використав антропологічний та просопографічний підхід. Для реалізації зазначеної мети були застосовані біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний методи, а також методи психологічної та історичної реконструкції.

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент кафедри інформаційно-мережної інженерії Харківського університету радіоелектроніки; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-755X>; V.Zolotaryov@gmail.com.

Висновки. Автор на підставі виявлених архівних матеріалів, що запроваджуються до наукового обігу вперше, розкрив нові нюанси у роботі співробітників секретно-політичного відділу ДПУ–НКВС на Донбасі та Одещині у 1931–1937 рр. та в УРСР у липні–листопаді 1937 р. Під час Великого терору секретно-політичний відділ відіграв ключову роль у знищенні партійно-радянської номенклатури. Основний акцент було зроблено на репресіях проти членів КП(б)У, які раніше перебували в інших партіях. З'ясовано, що робота секретно-політичного відділу НКВС УРСР у 1937 р. перебувала під неупинним контролем наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського та першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, які, за необхідності, особисто допитували заарештованих. Невдала спроба дискредитувати колишнього другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева не знайшла підтримки у Й. Сталіна, підірвала довіру до С. Косіора та І. Леплевського.

М. Герзона звинуватили в участі у «антирадянській троцькістській змові Леплевського». «Ворожа діяльність» М. Герзона полягала у «захисті» від репресій окремих відповідальних представників партійної та радянської еліти. Під час реабілітації М. Герзона у 1993 р. його участь у політичних репресіях не розглядалася.

Ключові слова: секретно-політичний відділ, ДПУ, НКВС, політичні репресії.

Лідери Комуністичної партії СРСР постійно наголошували, що каральні органи пролетарської диктатури не мали нічого спільного з царською охранкою. Натомість більшовики насправді перейняли та удосконалили досвід своїх «минулих гнобителів», створивши спецслужбу для придушення політичної опозиції, боротьби із носіями «ворожої ідеології» та тотального контролю за населенням.

У березні 1931 р. – лютому 1941 р. завдання агентурно-оперативної розробки колишніх членів так званих «антирадянських партій», партійної опозиції, представників творчої інтелігенції, Церкви, національних рухів, селянства покладалося на секретно-політичний відділ ОДПУ–НКВС¹.

Саме співробітники цього підрозділу розробляли, а точніше фальсифікували найбільш резонансні справи в Україні 1930-х рр. – «Українського національного центру», «Українсь-

¹ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М., МФД, 2003. – С. 229–230, 532–534.

кої військової організації», «Справу боротьбистів», «Польської організації військової», нищили українських письменників, діячів науки та культури, священнослужителів, так званих «троцькістів» та партійних опозиціонерів, а у період Великого терору 1937–1938 рр. розслідували «антирадянську» і «шкідницьку» діяльність партійно-радянської номенклатури. Тому об'єктивна інформація про співробітників секретно-політичного відділу допоможе розкрити мотиви їхньої запопадливості, визначити, що було вирішальним у діяльності спецслужби – вказівки вищого партійно-радянського керівництва чи особливі риси вдачі чекістів і їхній професійний хист?

Автор цих рядків свого часу написав книгу про керівників секретно-політичного відділу ДПУ–НКВС УСРР у 1931–1936 рр. Генріха Самійловича Люшкова (1900–1945), Юхима Хомича Кривця (1897–1940), Михайла Костянтиновича Александровського (1896–1937), Бориса Володимировича Козельського (1902–1936)². Ця стаття є своєрідним продовженням цього дослідження та присвячена Матвію Михайловичу Герзону – начальнику 4-го (секретно-політичного) відділу Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР у липні–листопаді 1937 р.

Вже опубліковані біографічні довідки про цього чекіста³, утім на підставі раніше невідомих документів автор намагається відтворити життєвий шлях людини, яка упродовж чотирьох років безпосередньо керувала боротьбою з «ідеологічними супротивниками» більшовизму на Донбасі, Одещині та вважала себе «незаплямованим бійцем партії та органів»⁴.

Матвій Михайлович Герзон народився 6 листопада 1906 р. у селі Сопин Шпичинецької волості Бердичівського повіту Ки-

² Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 450–451; Золотарёв В., Стёпкин В. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 135–136; Тумшиц М., Золотарёв В. Евреи в НКВД СССР 1936–1938. Опыт биографического словаря. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 217–218.

⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 190.

ївської губернії (нині – с. Погребищенського р-ну Вінницької обл.) у багатодітній родині. У родині було 9 дітей, четверо із них померли.

Батько працював шорником і змолоду їздив на заробітки, зокрема, навіть до Астраханських рибних промислів. Після його смерті у 1908 р. родичі позабирали старших дітей, а мати Перля лишилася з Матвієм та його молодшою сестрою Манею. Для утримання дітей мати почала працювати модисткою. Матвій, якого односельці кликали Мотлик, кілька років відвідував сільську школу, працював у рідному селі підручним у конторі плантації Шпичинецького цукрового заводу, був вагарем, наймитував. В одинадцятирічному віці перебрався до Вінниці і став прислугою, продавцем у галантерейній крамниці свого земляка Кацмана. У буремних 1919–1920 рр. постійної роботи не мав і періодично підробляв конторником на Шпичинецькому цукровому заводі. В автобіографії М. Герзон писав, що 1920 р. у районі Сопино оперували повстанські загони, які періодично нападали на село

Матвій Герзон.

«оскільки багато з синів мешканців села (євреїв) служили у Червоній Армії, то батьки червоноармійців зазнавали переслідування. В один з таких нападів частина єврейського населення була перебита, в тому числі моя мати також була побита та померла (в цей період вона взагалі була хворою)»⁵.

Після загибелі матері Матвій кілька місяців проживав у рідні, а потім пристав до одного з загонів особливої продовольчої комісії XIV армії, що проходив через Сопин і

«сприяв отриманню хліба у селян [...] Ця частина мене приютила і я з нею їздив по села[, потім разом з нею був у Турбові (нині смт Липовецького р-ну Вінницької обл. – Авт.), де ця частина охороняла тамтешній млин. Виконував я там обов'язки писаря, оскільки був найбільш освіченим».

⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 1–2.

Враховуючи той факт, що М. Герзон мав за плечима лише дво-річну початкову школу та два класи гімназії, то лишається тільки здогадуватися про освітній рівень продармійців, які охороняли круп'яно-вальцовий водний млин. Згодом частину перевели до Вінниці, а Матвія спочатку зарахували кур'єром, а потім співробітником для доручень губернської особливої продовольчої комісії, де він пропрацював до 1922 р. Потім

«у зв'язку з реорганізацією та переходом цієї організації на мирні рейки, я був звільнений. Кілька місяців я, по суті, байдикував, харчувався у сестри, почав опускатися, поступав на різні роботи, але на них не затримувався та швидко звільнявся. Заприятелював з кількома хлопцями, більш дорослими, босяцького типу і все, що заробляли на тимчасових роботах, проживали, хуліганили»⁶.

Від морального і соціального падіння М. Герзона врятували вінницькі комсомольці, збори яких він став відвідувати «за власною ініціативою», ще будучи співробітником опродкому. Він був ініціатором створення комсомольського осередку у рідному селі. Коли у Вінниці почали набирати добровольців до 1-го кавалерійського корпусу, то Матвій, незважаючи на непризвивний вік,

«виявив велике бажання і все ж був направлений до військового трибуналу першого кавалерійського корпусу, де був зарахований червоноармійцем і працював у судово-виконавчій частині та військовій прокуратурі, потім там же був зарахований діловодом. У вересні 1923 р., завдяки своїй роботі, завів знайомство в особливому відділі і почав останнім використовуватися (особливий відділ 24-ї Залізної [дивізії⁷. – Авт.]). Наприкінці 1923 р. перейшов на постійну роботу – гласну до цього особливого відділу»⁸.

Два тижні пропрацював діловодом, потім був призначений помічником уповноваженого з інформації, у травні 1924 р. брав участь в організації особливого відділу новоутвореної 96-ї

⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 3.

⁷ Ідеться про 24 Самарську Залізну, із 1924 р. 24 Самаро-Ульянівську Залізну дивізію, що була передислокована із Росії на Поділля 1921 р.

⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 3.

стрілецької дивізії, за що отримав свою першу нагороду – револьвер системи «Наган»⁹.

За кілька місяців Герзона перевели до обліково-повідомного відділку (ОПВ)¹⁰ Проскурівського окружного відділу ДПУ, де працював звідником (співробітник, який зводить отримані інформаційні матеріали у загальне інформаційне повідомлення. – *Авт.*), із 30 вересня 1925 р. – помічником уповноваженого, із 14 липня 1927 р. – т. в. о уповноваженого, а з 19 лютого 1927 р. – уповноваженим. Вже після арешту Матвія Михайловича його колишній товариш по службі та недоброзичливець Микола Богуславський свідчитиме, що під час роботи у Проскурові М. Герзон

«відзначався винятково підлесливим підлабузництвом перед керівництвом окрвідділу ДПУ, в тому числі і переді мною, а особливо перед Маркеловим (колишнім начальником ОПВ), той його всіляко підносив, але слід віддати належне, що поряд з підлабузницьким укладом у натурі, Герзон відзначався тоді від інших рухливою працездатністю, і я особисто вважав його тоді кращим співробітником ОПВ. Загалом Герзон просякнутий принциповим кар'єризмом, властолюбний, причому це властолюбство застосовував любою ціною та любими засобами, прикриваючи його зовнішньою добротою у стосунках із товаришами. Герзон людина розумна, і поряд з цим, любитель гучного окомилування, що створює всі умови для створення про себе позитивної оцінки»¹¹.

Про конкретну роботу М. Герзона на Проскурівщині у 1924–1928 рр. маємо досить скупу інформацію:

«[...] провів велику організаційну роботу з насадження мережі та брав активну участь в очистці прикордонної смуги від контрреволюційного елемента¹² [...], у придушенні бандитських угруповань»,

⁹ ГДА СБ У країни, ф. 12, спр. 15282, арк. 79.

¹⁰ Російською мовою «учётно-осведомительный отдел/отделение – УЧОСО». У тогочасних україномовних документах ДПУ УСРР цей підрозділ зазвичай фігурує як ОПВ, що дало підставу автору перекладати назву цього підрозділу як «обліково-повідомний відділ/відділення».

¹¹ ГДА СБ України, спр. 70117фп, т. 2, арк. 180.

¹² Там само, ф. 12, спр. 15282, арк. 97.

за що був нагороджений Проскурівським окружним виконкомом срібним портсигаром¹³.

15 грудня 1927 р. М. Герзон приступив до виконання обов'язків уповноваженого обліково-повідомного відділку Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР, а 1 січня 1928 р. був підвищений до старшого уповноваженого цього ж підрозділу.

Згідно свідчень тодішнього начальника місцевого контррозвідувального відділу Зиновія Григоровича Лунєва-Мінца

З. Г. Лунєв-Мінц,
початок 1930-х рр.

(1900–?), Дніпропетровська округа була у центрі уваги вищого політичного керівництва країни через наявність стратегічних підприємств, представників політичної опозиції, антирадянську налаштованість значної кількості селян. Тому головну роль відігравали економічний та обліково-повідомний відділ¹⁴. Втім, сам він досить погано ставився до роботи ОПВ і неодноразово відкрито заявляв, що цей підрозділ нічого не вартий. На оперативній нараді він у присутності кількох співробітників ОПВ заявив про низьку якість підготовлених ОПВ матеріалів. Він наголосив, що довіряє інформації міліції більше, ніж інформації обліково-повідомного відділу, і в подальшому буде звертатися до допомоги саме міліціонерів¹⁵.

Завойовувати «оперативний авторитет» Матвію Михайловичу довелося копіткою роботою. В одному з нагородних листів відзначалося, що

«[...] за час перебування на Дніпропетровщині їм викрито ряд серйозних контрреволюційних груп і організацій. Тов. Герзоном викриті та ліквідовані диверсійні групи на заводах імені Дзержинського і Петровського. Викритий цілий ряд груп з явно

¹³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 78.

¹⁴ Там само, спр. 2280, арк. 33.

¹⁵ Там само, арк. 30–31.

повстанськими тенденціями по периферії Дніпропетровщини (Сурсько-Литовська група, Дієвська та інші). Тов. Герзон виявив особливу чіткість, гнучкість і рішучість при проведенні масової операції з ліквідації куркуля як класу, особисто проводив і успішно завершив виселення куркульства»¹⁶.

23 червня 1930 р. Дніпропетровський окружний виконком «за вдале керівництво роботою з виселення куркульства» нагородив М. Герзона револьвером «Браунінг» із надписом «За активну боротьбу з контрреволюцією»¹⁷. Нагадаємо, що лише з 18 лютого по 12 березня 1930 р. з Дніпропетровської округи вислали 743 родини у кількості 3544 осіб (при встановленому плані 701 родина – 3505 осіб)¹⁸. В іншому нагородному документі зазначалося, що

«[...] у період хлібозаготівельної компанії 1930 р. за участю та під керівництвом т. Герзона [...] завдяки чіткій роботі з агентурою, вдалося вилучити понад 1000 осіб антирадянського елемента з підприємств м. Дніпропетровська. Тов. Герзон має ряд організаційних досягнень у роботі з насадження інституту таємних помічників уповноваженого, доборі резидентів і інформування»¹⁹.

Після розформування обліково-повідомних відділів і окружних відділів ДПУ та організації оперативних секторів 17 вересня 1930 р. М. Герзон був призначений старшим уповноваженим інформаційного відділку 4-го (Дніпропетровського) оперативного сектору ДПУ УСРР, де мав

«ряд організаційних досягнень у роботі з насадження інституту таємних помічників уповноваженого, доборі резидентів і інформування»²⁰.

Його колишній підлеглий Сергій Іванович Гапонов (1907–?) за чверть сторіччя характеризував М. Герзона як ділового, енергійного працівника, що добре знав свою справу, сумлінно виконував свої обов'язки. Згадав він і про схильність Матвія Михай-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 72.

¹⁷ Там само, арк. 79.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3190, арк. 61.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 78–79.

²⁰ Там само, арк. 79.

ловича перебільшувати результатів своєї роботи та випнути себе перед іншими:

«[...] працюючи в інформаційному відділку, він з незначних фактів міг скласти довідку або доповідь, де суттєво перебільшував ці факти»²¹.

Наказом ДПУ УСРР № 92 від 4 квітня 1931 р.

«[...] для об'єднання та посилення агентурно-оперативної роботи по контрреволюційних елементах серед міського та сільського населення, які розгортають свою діяльність, а також для поліпшення використання матеріалів інформації та даних, що отримуються у результаті оперативної роботи [...] Секретний і Інформаційний відділи ДПУ УСРР та відповідні відділки оперативних секторів і Молдавського відділу злити та реорганізувати у секретно-політичний відділ ДПУ УСРР і, відповідно, секретно-політичні відділки секторів і Молдавського відділу»²².

Вже наступного дня М. Герзон отримав призначення на посаду помічника начальника секретно-політичного відділку (далі – СПВ) 2-го (Донецького) оперативного сектору ДПУ УСРР. Можливо, що його кар'єрному злету сприяв тодішній начальник СПВ ДПУ УСРР Г. С. Люшков, під керівництвом якого Матвій Михайлович почав працювати у Проскурові. Втім, на початку розслідування кримінальної справи М. Герзона начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. Люшков ще не втік до японців, отож слідчі з НКВС УРСР про їхні зв'язки не розпитували. Тому благодійником М. Герзона виставляли виключно тодішнього начальника секретно-оперативного управління (СОУ) ДПУ УСРР Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1894–1938). М. Герзон у 1938 р. «згадає», що його проскурівський знайомий – особистий секретар начальника СОУ ДПУ УСРР Еммануїл Олександрович Інсаров (1902–1938) організував телефонний дзвінок І. Леплевського начальнику Донецького оперсектору ДПУ Йосифу Михайловичу Блату (1894–1937), завдяки чому у Сталіно його прийняли на вищому рівні²³.

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 3, арк. 108.

²² *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР. – С. 14.

²³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 33.

Довіру керівництва слід було виправдовувати ударною працею. Вже за кілька місяців слідчою групою під безпосереднім керівництвом М. Герзона на Старобільщині були проведені:

- справа «Згасаючі», за якою засудили понад 200 осіб по звинуваченню у приналежності до повстанської організації;
- справа «Повстанці» – засуджено понад 100 осіб, які працювали в хімічних установах Лисичанська, Рубіжного, Слов'янська;
- справа «Підривники» – засуджено 18 «диверсантів з Чистяково, які готували вибухи на електростанціях промислових районів»²⁴.

Наприкінці 1931 р. Й. Блат був призначений повпредом ОДПУ СРСР по Західній області та забрав із собою до Смоленська начальника СПВ Соломона Давидовича Саввіна (1900–1964). На місце останнього був призначений з посади начальника СПВ Вінницького оперсектору Соломон Ісакович Заславський (1897–?), який згодом свідчив:

«Спочатку у нас стосунки були погані. Герзон не приховував, що сам хотів лишитися начальником СПВ, а тут раптом я приїхав. Інтриги і підсидження тривали з півроку. Із середини 1932 р. у мене з Герзоном склалися нормальні стосунки, а згодом ми взагалі здружилися [...]. Продовольчі труднощі на селі та в місті його дуже озлоблювали. Приїжджаючи з району, він зі злістю говорив, що це наслідок невірної нібито політики партії, що за такою політики країна буде доведена до гибелі»²⁵.

С. І. Заславський,
початок 1930-х рр.

Якщо М. Герзон і був незадоволений політикою партії на селі, то це не заважало йому масово фальсифікувати кримінальні справи проти селян за перешкоджання хлібозаготівлі. Ці документи зберігаються у Галузевому державному архіві Служби

²⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, т. 1, арк. 74.

²⁵ Там само, ф. 6, 32135фп, арк. 31–33.

безпеки України²⁶. У вересні 1933 р. він отримав подяку від голови ДПУ УСРР Всеволода Аполлоновича Балицького (1892–1937) за плідну роботу в ударно-слідчій групі Донецького облвідділу ДПУ у справі «Української військової організації»²⁷.

Після від'їзду С. Заславського до Артемівська на посаду начальника дорожньо-транспортного відділу ДПУ Донецької залізниці, 31 січня 1934 р. М. Герзон був призначений т. в. о. начальника СПВ Донецького обласного відділу ДПУ, а 2 серпня того ж року був затверджений його начальником. Слід відзначити, що Матвій Михайлович був наймолодшим за віком серед всіх начальників відділів УДБ обласних УНКВС УРСР. Цей злет стався завдяки підтримці начальника УНКВС по Донецькій області Василя Тимофійовича Іванова (1894–1938), який невдовзі сприяв обранню М. Герзона одночасно секретарем партійного комітету обласного управління.

Водночас із безпосереднім керівником у ДПУ УСРР – начальником секретно-політичного відділу

Б. В. Козельський,
початок 1930-х рр.

Борисом Володимировичем Козельським (1902–1936) стосунки у М. Герзона не склалися. Все почалося з агентурної справи «Приїжджі», по якій проходили відповідальні працівники обкому КП(б)У, директори та секретарі партійних комітетів вищих навчальних закладів:

«Я був викликаний для доповіді Козельським, був прийнятий вкрай сухо. І почавши піднесено доповідати, я, під тиском його реплік, поступово послабляв запальність у своїй доповіді. Реплі-

²⁶ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 141, 208, 212, 214, 225, 237.

²⁷ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 206.

ки були такого змісту: “Що це за справи на Донбасі?”, або ж “Чому Донбас не може викрити серйозної української справи?”, “Таку справу потрібно було розробляти та без нашої санкції не ліквідувати” і т. д. Наприкінці доповіді я вже був такої думки, що цією справою центр не цікавиться. Все ж, оскільки справа навіть у початковій стадії виходила за межі районів нашої області, я просив, щоб він допоміг нам своїм апаратом її розгорнути. Козельський відмовив. Буквально за кілька днів приїхав співробітник НКВС УСРР за дорученням Козельського перевірити справу (здається, тов. Аглицький²⁸), і вслід за цим Козельський запропонував справу закінчити і терміново представити на особливу нараду [...] Починаючи з цієї справи, наші відносини, або точніше, відношення Козельського до нас лишалося незмінно поганим»²⁹.

Про оперативну роботу М. Герзона на Донбасі красномовно свідчить «Довідка про найбільш серйозні справи по Донбасу, у викритті яких брав участь тов. Герзон», датована 1937 р., де перераховувалися викриті «троцькістські організації»:

- 1933–1934 рр. – у соляній і вугільній промисловості Артемівської округи;
- 1934–1935 рр. – у закладах освіти та обкомі КП(б)У на чолі з директором Луганського державного педінституту К. П. Цикінім, організація діяла у Донбасі, Чернігові та Центрально-Чорноземній області РРФСР;
- 1935 р. – у медичному інституті;
- 1935–1936 рр. – організація Лопаткіна у Сталіно, «по справі встановлений і репресований колишній лідер троцькістів Азово-Чорноморського краю і Донбасу» П. Алфьоров;
- 1936 р. – організація Пономарьова, який повернувся з заслання та намагався відновити ліквідований обласний троцькістський центр;
- 1936 р. – терористична група господарників Хрунічева та Кривцова, яка готувала теракт проти керівників партії;

²⁸ Аглицький Борис Якович (1897–?) – оперуповноважений СПВ ДПУ УСРР.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 1385, т. 2, арк. 1–3.

- квітень 1936 р. – молодіжна організація, що готувала до травневих свят масове розповсюдження контрреволюційних листівок у Сталіно та Макіївці³⁰;
- 1936 р. – у Краснолуцькому районі та Ростові;
- 1936 р. – в Єнакіївському та Горлівському районах з числа учасників «робітничої опозиції» (справа «Партизани»)³¹.

Відзначалися заслуги М. Герзона у ліквідації «найбільш великих повстанських організацій на Донбасі»:

- 1933–1934 рр. – очолював слідчу групу по справі «Типографи», заарештовано близько 100 членів повстанської організації у Донбасі та Азовсько-Чорноморському краї, розстріляно 48 осіб;
- 1934 р. – у вугільних підприємствах Кадіївського та Лисичанського трестів викрита повстанська диверсійна організація, 18 членів якої розстріляно³²;
- 1934 р. – розкрита диверсійна організація у «Донпромвугіллі» – справа «Кустарі», засуджено 30 осіб;
- 1934 р. – на Державній електростанції арештований диверсійний осередок, очолюваний англійськими фахівцями;
- 1935 р. – ліквідована шпигунська організація, закладена харківським німецьким консульством у районах Маріупольщини (справа «Зв'язківці»);
- 1935 р. – розкрита велика німецька резидентура на оборонних підприємствах Горлівського та Краматорського районів під керівництвом спеціального агента харківського консульства;
- 1936 р. – арештовані члени великої диверсійної організації на хімічних заводах Костянтинівки, керованої німецьким посольством у Москві через кореспондента Іоста. Організація мала свої осередки на транспорті Дніпропетровської області (справа «Сутінки»);

³⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 73.

³¹ Там само, арк. 74.

³² Там само.

- 1936 р. – ліквідована диверсійна організація на машинобудівних організаціях півдня. По справі викрита низка диверсійних осередків на електричних підстанціях (справа «Ті, хто очікує»);
- 1936 р. – ліквідована диверсійна німецька організація на державній електростанції, по якій виявлена діяльність гестапо³³ в електричній промисловості (справа «Молоді»);
- 1936 р. – ліквідована велика німецька диверсійна організація серед спецпереселенців на Старобільщині, закладена київським німецьким консульством. По справі викриті організації в Київській та Харківській областях. Встановлено у Донбасі 11 штурмових загонів;
- 1936 р. – диверсійна організація серед німців Маріупольщини, закладена харківським консульством³⁴.

Серед «найбільш серйозних справ по антирадянських партіях», розробкою яких керував Герзон, виділяли викриту 1936 р. велику контрреволюційну дашнакську організацію та ліквідовану у 1934–1935 рр. контрреволюційну меншовицьку організацію у Сталінському і Макіївському районах³⁵.

Отже, не дивно, що у червні 1936 р. нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький порушив перед союзним керівництвом клопотання про нагородження старшого лейтенанта державної безпеки М. Герзона та ще 12 співробітників республіканського і секретно-політичних відділів обласних УНКВС орденами³⁶. Клопотання відхилили, втім М. Герзон все ж нагороду отримав, правда відомчу – «Почётный знак ВЧК–ГПУ (XV)».

Заслуговує на увагу характеристика про секретно-оперативно роботу М. Герзона, підписана В. Івановим 19 вересня 1936 р. У ній містяться досить суперечливі оцінки:

«Тов. Герзон є енергійним, ініціативним працівником, він вміє ставити та поставив агентурну роботу. Агентурні розробки

³³ Так у справі.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 75.

³⁵ Там само, арк. 76.

³⁶ Там само, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 182–183.

швидко проробляє та ліквідує. [...] Недоліком т. Герзона є невміння організувати глибоку слідчу роботу і дещо поверховий підхід до агентурної розробки, завдяки чому СПВ зумів розгромити троцькістську низовку, але не зумів викрити обласне троцькістське керівництво. Тов. Герзон вміє швидко викривати та бити к[онтр]р[еволюційні] групи, але підхід, як в процесі агентурної розробки, так і, особливо, слідства – легковажний. Тому глибоко, за рідким винятком, не залазили. Особливо яскраво це позначається по справі Пономарьова, коли буквально силоміць приходилося возити Пономарьова до облапарату та працювати з ним, не покладаючи рук, завдяки чому ми викрили солідну організацію троцькістів на чолі з Пономарьовим. Тов. Герзон, безсумнівно, працівник перспективний, гідний всілякого заохочування та висування»³⁷.

Слід відзначити, що у цей час стосунки між В. Івановим і М. Герзоном значно погіршилися. М. Герзон пояснював це тим, що у вересні 1935 р. він захворів і, враховуючи пораду лікарів

Посвідчення В. Іванова до «Почётного знака ВЧК–ГПУ (XV).
У 1936 р. таке посвідчення отримав і М. Герзон.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 81.

про необхідність зміни клімату, почав добиватися переведення з Донбасу, але його не відпускали. У приватній розмові з начальником економічного відділу УНКВС Данилом Володимировичем Орловим (1902–1938) М. Герзон,

«бідкаючись на свій стан, звинуватив Іванова у черствості, байдужості і припустив вираз, що я його ненавиджу. Орлов (вельми непостійна людина), хоча і сам на словах нібито недолюблював Іванова, але мої слова терміново передав, і пішло»³⁸.

Загостренню стосунків сприяла і та лінія, яку проводив М. Герзон на посаді секретаря партійного комітету. За його пропозицією виключили із партії «за приховування свого соціального походження та систематичне пияцтво» заступника начальника особливого відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта держбезпеки Петра Євменовича Башу (1899–1953)³⁹. В. Іванов не тільки домігся відновлення останнього у членстві у партії⁴⁰, але і зумів підвищити до начальника відділу.

Намагався розібратися М. Герзон і з «колишнім бандитом» – начальником особливого відділу УДБ УНКВС старшим лейтенантом державної безпеки Василем Михайловичем Орловським-Горощиком (1896–1937). В. Іванов кривдити особиста не дав, дуже розлютився на М. Герзона –

«довго читав нотації, і заборонив проводити розслідування»⁴¹.

7 жовтня 1936 р. начальник СПВ УДБ УНКВС по Одеській області капітан державної безпеки Григорій Маркович Осинін (1899–1940) був призначений на аналогічну посаду в УНКВС по Азово-Чорноморському краю⁴². Це кадрове рішення союзного НКВС виявилось цілковитою несподіванкою для республіканського НКВС. Г. Осиніну заміну шукали досить довго – лише 13 листопада 1936 р. на цю посаду був призначений М. Герзон.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 156.

³⁹ Там само, арк. 190.

⁴⁰ Там само, арк. 155.

⁴¹ Там само, арк. 156.

⁴² ГДА МВС України, м. Харків, колекція документів (к. д.), наказ НКВС СРСР № 941 по особовому складу (о/с) від 10 жовтня 1937 р.

Зараз важко сказати, хто саме ініціював переведення його до Одеси. М. Герзон твердив, що начальника обласного УНКВС Олександра Борисовича Розанова (1896–1937) він «вперше побачив у своєму житті за 10 днів після приїзду до Одеси»⁴³. В. Іванов влаштував М. Герзону «красиві та дорогі проводи»⁴⁴, на яких заявив, що був проти його від'їзду до Одеси, і пропонував призначити його на посаду помічника начальника УНКВС⁴⁵. До речі, заміну М. Герзону у Сталіно теж шукали довго і лише 8 лютого 1937 р. на вакантну посаду начальника 4 (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС призначили Соломона Ісаковича Гольдмана (1897–1942) – колишнього начальника економічного відділу УДБ УНКВС по Київській області.

Потребує подальшого уточнення і дата прибуття М. Герзона до Одеси. Відомо, що його попередник Г. Осинін виїхав з міста лише 29 грудня 1936 р. У різних послужних списках М. Герзона з його особової справи маємо аж 3 дати його призначення начальником 4 відділу УДБ УНКВС по Одеській області: 13 листопада 1936 р., 31 січня та 8 грудня 1937 р. Сам же М. Герзон писав, що у січні 1937 р. вже працював в Одесі⁴⁶.

На новому місці роботи М. Герзон відразу здобув славу молодого та енергійного співробітника, який

«поставив дибки одеський колектив чекістів та б'ється за розвиток оперативної роботи»⁴⁷.

За перших 2,5 місяці роботи в Одесі апарат 4-го відділу під керівництвом М. Герзона викрив паралельну терористичну групу Калашникова; ліквідували анархо-терористичну організацію; розгорнули слідство з викриття діяльності троцькістського підпілля у Миколаєві; завершив слідство по троцькістських організаціях на взуттєвих підприємствах та консервному тресті; ліквідував ряд німецьких диверсійних організацій, закладених німецьким консульством (справа «Бойовики» – серед молоді

⁴³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 210.

⁴⁴ Там само, арк. 141.

⁴⁵ Там само, арк. 192.

⁴⁶ Там само, арк. 218.

⁴⁷ Там само, арк. 218.

Одеси та Херсону; справа «Поміщики» у Цебриківському районі; справа «Фашисти» – у Мостовському районі; справа «Вороги» – диверсійна група на Миколаївських оборонних заводах)⁴⁸.

8–10 лютого 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький проводив нараду міського та обласного партійного активу в Одесі, на якому дав присутнім сигнал до пошуків у партійно-радянському апараті «ворогів народу»⁴⁹. Зокрема, В. Балицький і О. Розанов звинуватили другого секретаря Одеського обкому партії Ф. Голуба у підтримці і протегуванні троцькізму, після чого той був усунений з посади і за шість днів заарештований у Києві. Не викликає сумніву той факт, що компромат на Ф. Голуба готували підлеглі М. Герзона. На цій же нараді В. Балицький заявив, що неможливо плідно вести боротьбу з ворогами, поки Одеську обласну прокуратуру очолює А. Н. Турін-Тальчинський, який часто відмовляв чекістам у санкціях на арешт і називав їхні матеріали «шпаргалками». Результат не змусив себе чекати – 12 лютого обласний прокурор повісився у туалеті власної квартири. За три дні таким же способом покінчила життя самогубством і дружина А. Туріна⁵⁰.

В Одесі В. Балицький, заслухавши доповідь М. Герзона, залишився задоволений його роботою за короткий період часу і запропонував оформлювати документи на представлення начальника 4-го відділу до звання капітана державної безпеки⁵¹.

Про те, яким чином М. Герзон досягав в Одесі успіхів, розповів у 1941 р. один з його підлеглих. Помічник оперуповноваженого Зельцівського райвідділу НКВС Юхим Іоанович Абрамович (1908–?), якого відрядили у розпорядження 4-го відділу обласного УНКВС, почав помічати, що арештованим забороняли сідати на стілець, змушували стояти на допиті по кілька годин і лаяли їх «останніми словами». Під час одного з допитів М. Герзон завітав до кабінету Ю. Абрамовича та, побачивши, що арештований на допиті не стоїть, а сидить, викликав слідчого

⁴⁸ ГДА СБ України ф.12, спр. 15282, арк. 38–39.

⁴⁹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468фп, т. 2, арк. 381.

⁵⁰ Там само, т. 3, арк. 55.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 189.

до себе і став вимагати роз'яснень про причини «ліберального ставлення до ворога».

Є. І. Абрамович, тюремне фото, 7 лютого 1941 р.

Цілком зрозуміло, що у своїй заяві Ю. Абрамович представив себе поборником «соціалістичної законності», який відмовився порушувати Кримінально-процесуальний кодекс:

«[...] Герзон піднявся з крісла та у повний голос майже криком мені заявив: “Ви ще молодий співробітник і не знаєте, як партія велить громити ворогів народу. В особі кожного арештованого Ви повинні бачити ворога і не церемонитися з ним. Йому потрібно створити самі, які тільки можуть бути, гірші умови, після чого побачиш, з ким маєте справу. А якщо Ви будете представлятися наївною людиною і будете до мене приходити із зачатками лібералізму стосовно ворогів, то можете дуже швидко опинитися на лаві підсудних. Ідіть і робіть те, що Вам наказують”. Вийшовши з кабінету, я буквально не знаходив собі місця»⁵².

⁵² Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / редкол.: В. Бірчак та ін.; відп. ред.: В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола; авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – К.: Захаренко В.О., 2019. – С. 157.

М. Герзон дійсно був жорстким керівником. Він не спрацював з своїм заступником Олександром Михайловичем Надєждіним (1903–1955) і швидко домігся його відрядження у розпорядження НКВС УРСР⁵³, усунув від роботи начальника 1-го відділку Михайла Генріховича Спектора (1898–?) як такого, що «не може забезпечити боротьби з троцькістами та правими»⁵⁴. Втім, М. Спектор виявився «міцним горішком» і просто так здаватися не хотів – тричі писав наркомові внутрішніх справ СРСР М. Єжову про своє несправедливе відсторонення від посади та наводив численні приклади ворожої роботи своїх товаришів по службі. В одному з цих листів М. Спектор назвав М. Герзона кар'єристом і підлабузником вищого ступеню, який

«м'який та усміхнений у розмовах з керівництвом, і суворий, грубий і прискіпливий стосовно підлеглих».

М. Герзон не терпів критики та «задля кар'єри та створення собі авторитету» поширював серед колег плітки про свої дружні стосунки з керівниками НКВС УРСР⁵⁵.

М. Спектор був не єдиним, хто бажав вивести М. Герзона «на чисту воду». Після його від'їзду зі Сталіно до різних інстанцій посипалися різноманітні сигнали про його підозрілу поведінку. Довідавшись про це, М. Герзон звернувся до В. Іванова, який на той час вже став заступником наркома НКВС УРСР, з вимогою проведення службового розслідування з цього приводу. В. Іванов погодився і наказав помічнику особливоуповноваженого НКВС УРСР Олексію Петровичу Демидову (1898–1960) виїхати до Сталіно для перевірки «сигналів». О. Демидов мав перевірити заяву начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Дмитра Сергійовича Левітана (1902–1941) про зв'язок М. Герзона з іноземним підданим Зиманеком, що проходив за оперативними матеріалами; заяву оперуповноваженого 3-го відділу УДБ УНКВС Миколи Богуславського про те, що М. Герзон не вжив заходів до викриття контрреволюційного терористично-

⁵³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, арк. 220.

⁵⁴ Там само, арк. 218.

⁵⁵ Там само, арк. 206.

го елементу за заявою громадянина Розенберга, і що до нього у 1933 р. приїздив із США іноземний турист – родич дружини. Була також заява інспектора відділу запису актів громадського стану УНКВС Самойлової про те, що М. Герзон не реагував на компромат на окремих громадян, який вона отримала від їхніх колишніх дружин під час розірвання шлюбу. Підтвердження цим заявам О. Демидов не знайшов⁵⁶.

15 червня 1937 р. до Києва прибув новий нарком внутрішніх справ УРСР – комісар державної безпеки 2-го рангу І. Леплевський. Вже наступного дня за вказівкою В. Іванова М. Герзон написав І. Леплевському рапорт про взаємовідносини, які склалися між чекістами Донбасу та колишнім начальником секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Б. Козельським. Він відзначав, що до призначення В. Іванова у березні 1933 р. начальником Донецького обласного відділу ДПУ

«[...] по всіх областях України зовсім не було справ по троцькістах і лише на Донбасі з приїздом тов. Іванова [...] почали викривати серйозні троцькістські формування».

Б. Козельському це не подобалося і він завжди у бесідах з М. Герзоном вимагав, щоб той переключився у Донбасі на українську роботу. Начальник українського СПВ нібито намагався стримати донеччан у боротьбі з троцькістами, неодноразово телефонував до Сталіно

«із зауваженнями, що ми собі багато дозволяємо, беремо людей без дозволу [...], попереджав мене, що він про тов. Іванова та про мене буде ставити питання перед наркомом і ми отримаємо по заслугах. Тов. Іванов писав наркому, і справа обійшлася без наслідків»⁵⁷.

Невдовзі М. Герзон написав ще одного листа І. Леплевському, де бідкався, що В. Іванов «або для особистого перестрашування, або переслідуючи інші цілі» влаштував проти нього справжнє цькування, збирав компромат та повідомляв про це різні інстанції, зокрема першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегера:

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 1385, т. 2, арк. 164–165.

⁵⁷ Там само, арк. 1–4.

«Ви уявляєте собі, наскільки мені, як начальнику СПВ приємно працювати, знаючи, що секретар обкому думає про мене, що я став ледве не ворогом народу. Це прямо таки неподобство!».

Далі М. Герзон повідомляв наркома, що в Одесі він тяжко і багато працює над тим, щоб витягнути свій відділ і зробити його передовим; що багато переживає за свою роботу та оздоровлення апарату, та «переконливо просив ухвалити відповідні заходи» для відновлення честі та ділової репутації⁵⁸.

Втім переживати М. Герзону за те, що Є. Вегер «погано про нього думає», довелося недовго. 25 червня 1937 р. перший секретар Одеського обкому КП(б)У був заарештований у Москві, куди поїхав на черговий пленум ЦК ВКП(б). Тепер чекісту варто було переживати, що не розгледів «ворога народу». На той час УНКВС по Одеській області вже очолював Григорій Аркадійович Ключвант-Гришин (1903–1939). За свідченнями М. Герзона, новий очільник одеських чекістів відразу почав виділяти його зі складу інших начальників відділів та всіляко наближувати до себе. Своє добре ставлення він пояснював тим, що до Матвія Герзона добре ставиться новий нарком, який збирався запропонувати йому посаду у центральному апараті:

«Хоча ти особисто раніше і мало зустрічався з Леплевським, але є люди, які тебе знають добре і можуть поручитися перед Леплевським за твою відданість йому»⁵⁹.

У першій декаді липня 1937 р. М. Герзон був відкликаний до Києва і вже 11 липня рішенням політбюро ЦК КП(б)У призначений членом комісії по встановленню виборчих округ по вибору депутатів Верховної Ради СРСР першого скликання. Головою цієї комісії був затверджений заступник голови РНК

Г. А. Ключвант-Гришин,
середина 1930-х рр.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15282, т. 1, арк. 140–142.

⁵⁹ Там само, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 60.

УСРР В. І. Порайко, членами – секретар ЦВК УСРР М. Г. Зіненко, голова Всеукраїнської республіканської ради професійних спілок І. О. Просвірнін, завідувач відділу керівних партійних органів ЦК КП(б)У З. О. Сідерський, генеральний прокурор УСРР Г. А. Железногорський і М. М. Герзон (НКВС)⁶⁰. З'ясувати посаду М. Герзона на цей час поки що не вдалося – офіційно він продовжував числитися начальником 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області.

Пізніше Г. Л. Брук-Спектор засвідчила, що дізналася про арешт свого чоловіка, помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Соломона Соломоновича Брука (1898–1938),

«з телефонної розмови в ніч з 14 на 15 липня 1937 р. від Герзона, який прибув з Одеси на роботу до НКВС УРСР на посаду, яку обіймав мій чоловік до дня його арешту»⁶¹.

Тобто жінка, яка відпочивала з дітьми в одеському санаторії НКВС, зателефонувала на роботу до чоловіка, але замість Соломона Соломоновича слухавку взяв Матвій Михайлович. Таким чином, по приїзді до Києва М. Герзон зайняв робочий кабінет помічника начальника 4-го відділу.

О. Й. Абугов,
кінець 1920-х рр.

Начальником 4-го відділу УДБ НКВС УРСР працював старший майор державної безпеки Ошер Йосипович Абугов (1899–1938), який, за спогадами чекістів, був «чорним від страху»⁶². Зараз важко сказати, кого більше не влаштовувала робота О. Абугова в Україні – І. Леплевського чи керівництво НКВС СРСР. Виходячи з того, що у заарештованих співробітників НКВС УРСР свідчень про ворожу діяльність О. Абугова у 1937 р. не брали, можна припустити, що ініціатори його усунення з посади все ж таки були у

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 440, арк. 16.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 3, арк. 154.

⁶² ГДА СБ України, Чернігів, спр. 56297фп, арк. 123.

Москві. Як би там не було, але наказом НКВС СРСР від 20 липня 1937 р. старший лейтенант державної безпеки М. Герзон з посади начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області був призначений начальником 4-го відділу УДБ НКВС УРСР⁶³. Відповідний наказ НКВС УРСР, який продублював це призначення, вийшов за тиждень⁶⁴.

Пізніше на допитах М. Герзон розповість про деталі цього призначення:

«Леплевський прийняв мене в своєму кабінеті доволі радо та мав зі мною тривалу бесіду [...]. Леплевський сказав, що про мене багато чув і знає, що я вмію “критично сприймати сучасність”[...].

“Мені потрібні свої, вірні люди. Я завжди звик працювати з тими, хто відданий лише мені та не підведуть мене. Я вас висуваю на керівну роботу – начальником 4-го відділу. Для вас має бути зрозумілим, що оперативний удар – це дуже складне питання. Якщо виконувати так, як вимагає центр – НКВС СРСР, то нам буде не користь, а шкода.

То, що ви робили в Донбасі – це кустарство. Слід діяти більш рішуче. А в основному, для вас не повинно існувати жодних директив, окрім моїх”.

Я запевнив Леплевського, що він може бути впевненим у моїй відданості та в безумовному виконанні його вказівок.

Зайшовши від Леплевського до Інсарова (начальника секретаріату НКВС УРСР. – *Авт.*), останній привітав мене з призначенням, мовивши “Ну, нашого полку прибуло”»⁶⁵.

Зрозуміло, що до свідчень заарештованих на допитах завжди слід ставитися обережно, втім настанови І. Леплевського М. Герзону, на

М. Е. Інсаров,
початок 1930-х рр.

⁶³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1196 по о/с від 20 липня 1937 р.

⁶⁴ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 299 по о/с від 27 липня 1937 р.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 61–62.

нашу думку, заслуговують на увагу. Наркому дійсно потрібні були вірні люди, які б не вагаючись проводили політичні репресії у потрібному для нього напрямку. «Оперативний удар» був дійсно складним питанням і неконтрольовані репресії могли рикошетом вдарити по самих виконавцях, що «обросли зв'язками» з партійно-радянською номенклатурою. Саме 4-й відділ НКВС вів левову частку справ проти комуністичних можновладців і тому був під особливим контролем не тільки чекістського, але і найвищого партійного керівництва. Слід розуміти, що органи НКВС ніколи не виходили з-під партійного контролю, навіть у добу Великого терору, а переважна кількість радянської еліти була знищена не стільки завдяки чекістським розробкам, скільки стараннями їхніх високопоставлених партійних товаришів. І якщо наркомом внутрішніх справ був потрібний слухняний начальник 4-го відділу, то першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору був потрібний слухняний нарком.

Безперечно, С. Косіор намагався якось визначати та регулювати вектор політичних репресій в Україні. Він, як досвідчений інтриган, добре розумів, що його колишні соратники та підлеглі швидко нададуть на допитах будь-яку потрібну НКВС інформацію. Особливо, якщо допити будуть проходити за межами республіки. Тому, за свідченнями М. Герзона, перший секретар ЦК КП(б)У,

«не соромлячись моєї присутності в кабінеті Леплевського, не дозволяв заарештовувати ряд активних учасників антирадянського підпілля: “Квапитися не потрібно. Зачекаємо, можливо будуть ще якісь нові матеріали”».

С. Косіор нібито довго не давав дозволу на арешт заступниці голови Державної планової комісії РНК УРСР О. В. Пілацької, першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітана та першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявського⁶⁶.

М. Герзон стверджував, що саме С. Косіор запропонував кандидатуру І. Леплевського на посаду наркома внутрішніх справ УРСР і цитував слова останнього,

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 71–72.

«[...] якби приїхала інша людина замість мене, то за умов викриття скомпрометованих по антирадянській діяльності керівних кадрів, Косіор невдовзі був би провалений. Лише я зумів зберегти Косіора⁶⁷. [...] “Ви мені головою відповідаєте, щоб ніде і ніхто під час слідства навіть побіжно не згадував прізвища Косіора”⁶⁸. І. Леплевський ніби то наставляв М. Герзона – якщо хто-небудь із заарештованих почне свідчити про першого секретаря ЦК КП(б)У, то його слід передопитати. Нехай він краще відмовиться від усіх своїх свідчень. Нам тоді спокійніше буде»⁶⁹.

Отже, не дивно, що І. Леплевський особисто допитував заарештованих керівних працівників і редагував їхні свідчення. М. Герзон свідчив, що коли голова Вінницького облвиконкому О. Л. Триліський на допиті розповів, що шкідницькі настанови голови РНК УРСР П. П. Любченка йому підтверджував у бесідах С. Косіор, І. Леплевський перервав його:

«“Ми вас про Косіора не допитуємо. Не вигадуйте нічого. Взагалі ваші свідчення трохи удавані”. Після цього Триліський небажаних свідчень не давав»⁷⁰.

Передопитували нарком з начальником 4-го відділу і «значного націоналіста» – колишнього завідувача Київського обласного відділу народної освіти М. Д. Межуєва, який дав свідчення, що С. Косіор був пов'язаний із П. Любченком і начальником Управління у справах мистецтва при РНК УРСР А. А. Хвилею та всіляко їх підтримував. І. Леплевський його перебив:

«Ви про Любченка правду кажіть, а не розповідайте нам різних дурниць та нісенітниць»⁷¹.

Коли були заарештовані два особистих секретарі С. Косіора, то І. Леплевський наказав М. Герзону отримати від них свідчення про «участь у троцькістській організації» та на цьому справу закінчити⁷².

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 68.

⁶⁸ Там само, арк. 71.

⁶⁹ Там само, арк. 75.

⁷⁰ Там само, арк. 74.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само, арк. 73.

У Києві М. Герзон оселився у готелі «Континенталь» в одному номері зі своїм давнім знайомим – особливоуповноваженим

В. М. Блюман,
початок 1930-х рр.

НКВС УРСР Віктором Михайловичем Блюманом (1899–1938), який очолював особливу слідчу групу у справах заарештованих чекістів. За свідченнями М. Герзона, В. Блюман, розповідаючи йому про арешти співробітників НКВС, висловлював до них і їхніх родин жалість, бідкався, що зовсім не придатний до такої роботи, що вона йому неприємна і цю роботу він неодмінно змінить. Під час очної ставки В. Блюман ці слова підтвердив⁷³.

Вже після розстрілу М. Герзона начальник дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці С. Заславський на допиті розповів, що Матвій Михайлович часто ночував й обідав у нього вдома (вул. Виноградна, буд. 18, кв. 171):

«У рідкісні вільні хвилини ми розмовляли. Герзон сам заарештовував людей, але не вірив у правильність проведених арештів. Він приблизно говорив так: “Як я можу вірити свідченням, якщо я б’ю його до напівсмерті? Де гарантія, що він себе не обмовляє?”. Я казав, що ви ж заарештовуєте за якимися матеріалами? Він зазвичай відмахувався»⁷⁴.

Імовірно, В. Блюман і М. Герзон дійсно відчували докори сумління за ті злочини, які вони скоювали на роботі, але це не заважало їм свідомо відсилати на смерть невинних радянських громадян. До того ж Матвій Герзон був причетним і до проведення масових операцій.

23 липня 1937 р. М. Герзон, який у документах ще значився заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, очолив республіканський оперативний штаб з «підготовки до вилучен-

⁷³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 7011фп, т. 1, арк. 213.

⁷⁴ Там само, спр. 32135фп, арк. 40–41.

ня куркулів і кримінальників на Україні» згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447. До його складу входили:

- Яків Зельманович Камінський (1891–?) – т. в. о. начальника УРСМ НКВС УРСР,
- Абрам Ісакович Вольфсон (1899–1938) – т. в. о. начальника Управління місць ув'язнення НКВС УРСР,
- Лазар Григорович Мунвез (1895–1938) – т. в. о. начальника 8-го (обліково-реєстраційного) відділу УДБ НКВС УРСР,
- С. І. Заславський – т. в. о. начальника 6-го відділу (транспорт і зв'язок) УДБ НКВС УРСР,
- Михайло Олександрович Ярошевський (1894–?) – начальник фінансового відділу НКВС УРСР.

Штаб пропонував задіяти до проведення операції 5000 осіб не лише кадрових чекістів і міліціонерів, але і 240 курсантів Київської міжкрайової школи ГУДБ, курсантів 2-го Харківського військового училища військ НКВС, курсантів Харківської школи ГУТАБ НКВС, випускників шкіл міліції. Особлива увага приділялася пошуку місць для короткочасного розміщення арештованих, були знайдені місця для 40 000 майбутніх в'язнів⁷⁵.

Із перших днів роботи у 4-му відділі М. Герзон зіткнувся з кадровою проблемою, адже від відділу зразка січня 1937 р. мало що лишилося. Були заарештовані

- колишній начальник відділу Пейсах Меєрович Рахліс (1897–1938), перед арештом – начальник 3-го відділу УДБ НКВС Узбецької РСР;
- заступник начальника відділу Семен Мойсейович Долинський (1896–1938) – перед арештом співробітник резерву УНКВС Східносибірської області;
- помічник начальника відділу С. С. Брук;
- начальник відділку Микола Олексійович Григоренко (1904–?) – перед арештом був начальником 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області;

⁷⁵ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд.: Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – С. 207–211.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т. 1. – С. 62–63, 70–71, 131–132.

- начальник відділку Микола Дмитрович Грушевський (1905–1937) – перед арештом помічник начальника Старобільського окружного відділу НКВС;
- начальник відділку Сергій Аполлонович Пустовойтов (1893–1937);
- оперуповноважений Роман Борисович Тантлевський (1908–1937).

Автор свідомо акцентував увагу на долі колишніх відповідальних співробітників секретно-політичного відділу НКВС УРСР «передгерзоновської доби». Як бачимо їх спочатку прибрали з відділу, а потім заарештували. Додамо, що колишній начальник 8-го (церковного) відділку Михайло Петрович Іванов (1898–1937), переведений начальником відділу 4-го відділу УНКВС по Харківській області, застрелився під час виконання «куркульської операції».

Поповнення відділу відбувалося у два етапи. Спочатку, 8 серпня 1937 р., були затверджені керівні співробітники. Помічником начальника відділу призначили Давида Ароновича Перцова (1909–1948) (з посади помічника начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР); начальниками відділків:

- Романа Миколайовича Сараєва (1903–1973) (з посади начальника 4-го відділку УДБ Запорізького міськвідділу НКВС);
- Данила Григоровича Лифаря (1901–1943) (з посади т. в. о. начальника відділку цього ж відділу);
- Григорія Івановича Коркунова (1904–1940) (з посади начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області);
- Олексія Миколайовича Горця (1897–?) (з посади помічника начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області);
- Михайла Ілліча Бриля (1905–?) (з посади заступника начальника 4-го відділу УГБ УНКВД по Чернігівській області)⁷⁶.

⁷⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 по о/с від 08 серпня 1937 р.

⁷⁷ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 333 по о/с від 31 серпня 1937 р.

В останній день серпня дев'ять осіб призначили на нові посади у 4-й відділ УДБ НКВС УРСР, а троє були відряджені на периферію⁷⁷.

У 1957 р. колишній помічник начальника відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Лазарович Левін (1901–?) згадувати-ме, що М. Герзон був дещо грубим у стосунках із співробітниками, приділяв недостатню увагу агентурній роботі, заявляючи, «що зараз основна робота слідство, а з агентурною роботою зачекаємо». На питання старшого слідчого КДБ УРСР про те, яку участь брав М. Герзон у розслідуванні кримінальних справ по контрреволюційним злочинам, Й. Левін відповів, що той у своєму провадженні справ не мав, а здійснював керівництво слідством у відділі. Утім, тут же пенсіонер МВС несподівано за власною ініціативою згадав, що Матвій Михайлович одного разу брав участь у допиті заарештованого – другого секретаря Донецького обкому КП(б)У О. У. Холохоленка⁷⁸.

Згадав про цей епізод Й. Левін не даремно, адже саме він допитував цього партійного функціонера. Мабуть, побоюючись покарання за «порушення соціалістичної законності» у справі О. Холохоленка, він і вирішив перекласти всю відповідальність на М. Герзона. За свідченнями Й. Левіна, він розслідував кримінальну справу другого секретаря Донецького обкому партії, але той у своїй приналежності до троцькістської організації не зізнавався. Тоді начальник 4-го відділу вилаяв підлеглого за невміння провадити слідство та забрав справу О. Холохоленка собі:

«Приблизно за тиждень–два Герзон викликав мене до себе в кабінет. Коли я зайшов до нього, то побачив, що там сидів арештований Холохоленко та розповідав Герзону про свою участь в троцькістській організації. У Герзона на столі лежала пачка, написаних від руки аркушів паперу. Тоді я зрозумів, що це свідчення Холохоленка, але ким вони написані і коли – я не знаю. У той же час до Кабінету Герзона зайшов колишній нарком внутрішніх справ УРСР Леплевський, і я відразу ж від Герзона пішов. Приблизно за півгодини до мене в кабінет зайшов Герзон і з докором мовив: “Ось бачиш, як потрібно вести слідство”. [...] За кілька

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 3, арк. 115–116.

днів Герзон повернув мені справу Холохоленка для закінчення. Там був надрукований на машинці протокол допиту Холохоленка, де він зізнався у злочині. Протокол був підписаний Леплевським і Герзоном. [...] Я також потім підписав цей протокол, оскільки, будучи в кабінеті Герзона [...], чув, що Холохоленко без жодного примусу розповідав Герзону про свою причетність до троцькістської організації. Ким були отримані від Холохоленка зізнавальні свідчення та за яких обставин – я не знаю»⁷⁹.

Ця цитата наочно ілюструє, як колишні співробітники НКВС розповідали в часи «хрущовської відлиги» про свою участь у політичних репресіях. Звичайно, Й. Левін

«особисто до Холохоленка жодних заборонених методів слідства не застосовував, а чи застосовувалися вони до нього з боку інших – мені невідомо. [...] Про факти порушення соціалістичної законності з боку Герзона мені невідомо»⁸⁰.

Л. М. Бельський, 1934 р.

20 серпня 1937 р. до Києва прибув заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар державної безпеки 2-го рангу Лев Миколайович Бельський (1889–1941) у супроводі декількох співробітників центрального апарату НКВС СРСР. Напередодні поїздки він викликав до себе провідних співробітників 4-го відділу ГУДБ НКВС і повідомив, що І. Леплевський допускає численні фальсифікації кримінальних справ, проводить масові необґрунтовані арешти і, головне, «шиє справу» першому секретарю Куйбишевського обкому ВКП(б) П. Постишеву. За його висловом, компромату на колишнього другого секретаря ЦК КП(б)У політбюро ЦК ВКП(б) не вірило та запропонувало Л. Бельському, який завжди скептично ставився до І. Леплевського, розібратися із справами фальсифікувати кримінальні справи.

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 3, арк. 117–118.

⁸⁰ Там само, арк. 118–119.

Одразу по приїзді Л. Бельський зібрав оперативну нараду, де різко розкритикував співробітників республіканського апарату НКВС за «недоліки у слідстві та використання методів провакації»⁸¹ і всім дав ясну настанову:

«[...] шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Так, щоб взяти від нього (потрібні свідчення. – Авт.) – дайте йому в пику!»⁸².

Співробітники із Луб'янки передопитала «правих» і «троцькістів», які свідчили проти П. Постишева, та змусили їх відмовитися від своїх свідчень⁸³.

Натомість після допитів «українських націоналістів» Л. Бельський телеграмою попросив М. Єжова погодити арешт першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана. Через три дні Й. Сталін надав санкцію на арешт П. Маркітана⁸⁴.

«Відмивши» П. Постишева, бригада повернулася до Москви. Але для контролю за діяльністю керівництва НКВС УРСР залишили капітана державної безпеки Арона Меєровича Хатеневера (1905–1940) з особливими повноваженнями⁸⁵.

Коментуючи ці події І. Леплевський, за свідченням М. Герзона, вважав, що у ЦК ВКП(б) склалася атмосфера недовіри до керівництва УРСР, зокрема до С. Косіора і до нього І. Леплевського особисто. Він був упевнений, що недовіра склалася через наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, який прислав бригаду з НКВС СРСР для перевірки роботи республіканського апарату НКВС:

⁸¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 162.

⁸² ГДА СБ Україна, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205–206.

⁸³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 161–162.

⁸⁴ Луб'янка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 // сост.: В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – С. 326.

⁸⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 161–162.

«У цьому Леплевський і ми [...] вбачали явну недовіру, Леплевський виказував явне занепокоєння»⁸⁶.

27 серпня 1937 р. Л. Бельський підписав доповідну записку М. Єжову, де серед недоліків у роботі НКВС УРСР відзначив, що робота з викриття та розгрому «антирадянського націоналістичного підпілля» лише розгортається, а репресії практично не торкнулися колишніх боротьбистів⁸⁷.

29 серпня 1937 р. розпочав свою роботу пленум ЦК КП(б)У, де розглядали, зокрема, діяльність П. Любченка, який заявив (цитуються мовою оригіналу):

«Для меня название боротьбист является не только дискредитирующим политически, а просто сволочным»⁸⁸.

Цькування голови Раднаркому УРСР тривало два дні. 30 серпня під час перерви у роботі пленуму Любченко поїхав додому, застрелив дружину М. Крупеник, а потім застрелився і сам.

Пізніше на допиті М. Герзон стверджував, що начальник 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР Давид Ізраїльович Джирін (1904–1938) мав інформацію від своїх підлеглих, що П. Любченко «готовий кожної хвилини до самогубства». Про це також доповідали І. Леплевському, але той жодних заходів не вживав. Пізніше нарком внутрішніх справ УРСР нібито заявив:

«Любченко займав таке становище в Україні, що нам би його не залишили для проведення слідства, а забрали б до Москви»⁸⁹.

Версія свідомого доведення П. Любченка до самогубства видається нам цілком вірогідною, адже арештованого голову Раднаркому УРСР дійсно б забрали на Луб'янку, а там він надав би необхідні свідчення стосовно політичного керівництва УРСР, які були б інтерпретовані у необхідному кремлівському керівництву напрямі. Особливо, враховуючи літні цькування його С. Косіором і І. Леплевським.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 6., спр. 70117фп, т. 1, арк. 211–212.

⁸⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Т. 1. – С. 124–126.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 535., арк. 149.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 95.

Невдала компрометація П. Постишева, самогубство П. Любченка та постійний контроль А. Хатаневера, врешті-решт, призвели до відкликання М. Герзона у розпорядження НКВС СРСР. Згідно з записами в одному з послужних списків, це сталося 25 жовтня 1937 р., відповідний наказ НКВС УРСР виявити поки не вдалося.

Причини переїзду М. Герзона до Москви намагалися з'ясувати через два роки. На допиті 31 липня 1939 р. колишній начальник відділку 4-го відділу УДБ Г. Коркунов заявив, що нічого не знав ні про антирадянську діяльність М. Герзона, ні про причини його зняття з посади. Втім, додав, що співробітники вважали М. Герзона «ділком», «великим комбінатором» і «непорядною людиною»⁹⁰.

На прощальному обіді у С. Заславського М. Герзон розповів, що його відкликають до Москви через провину І. Леплевського, «який не зумів його захистити. Йшлося про якісь отримані свідчення, здається на Постишева. Що взагалі “хмари згущаються” [...] У Герзона в цій бесіді був явно занепадницький настрої»⁹¹.

Згідно із записом в одному з послужних списків, М. Герзон 27 жовтня 1937 р. був призначений начальником 5-го відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, який займався оперативною розробкою колишніх есерів, членів Трудової селянської партії, сільської контрреволюції. Напевно, він спочатку був т. в. о. начальника, оскільки відповідний наказ НКВС СРСР про призначення датований дванадцятьма днями пізніше⁹².

Невдовзі на М. Герзона чекали ще дві приємні новини. 5 листопада 1937 р. він отримав позачергове звання капітана державної безпеки⁹³. Позачергове тому, що, згідно з положенням про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 47838фп, арк. 430.

⁹¹ Там само, спр. 32135фп, арк. 41–42.

⁹² ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2126 від 9 листопада 1937 р.

⁹³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР по о/с № 2125 від 5 листопада 1937 р.

СРСР, термін перебування у званні старшого лейтенанта державної безпеки складав 3 роки. 19 грудня 1937 р. на честь 20-ї річниці створення органів ВЧК–ДПУ–НКВС «за зразкове та самовіддане виконання важливіших завдань уряду» Матвій Михайлович Герзон був нагороджений орденом Червоної Зірки⁹⁴.

В особовій справі М. Герзона відсутнє представлення на це нагородження, тому зараз важко сказати, за які конкретні заслуги він отримав орден. Прізвища деяких московських жертв М. Герзона можна дізнатися з так званих «Зведень найважливіших свідчень арештованих по ГУДБ НКВС СРСР», які М. Єжов майже щоденно надсилав Й. Сталіну. Цікаво, що, крім свідчень арештованих, зазначалися і прізвища слідчих, що їх отримали та несли персональну відповідальність за їхню «достеменність». Опубліковані нещодавно документи свідчать про те, що Й. Сталін ознайомився з «творчими здобутками» М. Герзона, який домігся важливих свідчень наркома юстиції СРСР М. В. Криленка, колишнього начальника Головного Управління прикордонної та внутрішньої охорони (ГУПВО) НКВС СРСР комдива М. К. Кручинкіна (у лютому–березні 1938 р. – начальника УПВО НКВС УРСР), першого секретаря Тульського обкому ВКП(б) Я. Г. Сойфера, секретаря Челябінського обкому ВКП(б) Р. М. Хітарова, начальника лікувально-санітарного управління Кремля Й. І. Ходоровського, заступника коменданта управління Московського Кремля комбрига С. І. Кондратьєва, начальника організаційного відділу ГУПВО НКВС СРСР комдива Е. Е. Крафта, заступника начальника фінансового відділу «Головскла» наркомату легкої промисловості СРСР Г. О. Мартюшина⁹⁵. Всі вищезгадані особи були страчені у 1938 р.

М. Герзон був причетним і до підготовки процесу «Антирадянського правотроцькістського блоку», який проходив 2–13 бе-

⁹⁴ О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и др. Постановление ЦИК СССР от 19 декабря 1937 г. // Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁹⁵ Лубянка. Советская элита на сталинской Голгофе. 1937–1938. Архив Сталина. Документы и комментарии / сост. В. Н. Хаустов. – М.: МФД, 2011. – С. 96, 264, 265, 288, 289, 310, 326, 339.

резня 1938 р. у Москві⁹⁶. За іронією долі, саме цей процес підштовхнув його до домовини. За критичні зауваження стосовно організації процесу, висловлені у приватній розмові з таємним агентом НКВС, за особистою вказівкою Й. Сталіна 10 березня 1938 р. був заарештований помічник прокурора СРСР Г. М. Леплевський⁹⁷ – старший брат начальника 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР І. Леплевського.

У ці дні С. Заславський у Москві кілька разів бачився з М. Герзоном і пізніше свідчив, що настрої у того був кепський. Останній розповів про арешт Г. Леплевського, про те, що І. Леплевський з дня на день чекає на свій арешт. М. Герзон розповідав, що ЦК партії робить незрозумілі речі, допускає масові арешти, рахуючи арештованих на мільйони, що ЦК розуміє, що якщо в країні замість 170 мільйонів залишиться 169 мільйонів, то від цього нічого не зміниться. Але мільйон осіб – це мільйон індивідумів, кожний з яких живе і чогось прагне. У словах М. Герзона «проковзували невіра у справі правотроцькістського центру, слідство по яким він сам проводив»⁹⁸.

За існуючою на той час практикою, арешту значного діяча передували арешти людей з його найближчого оточення, які давали потрібні свідчення.

«Щоб до дубу підібратися – спочатку валять молодняк», – полюбляли жартувати співробітники НКВС. Так сталося і у випадку з І. Леплевським. 6 квітня 1938 р. був заарештований його свояк – начальник 2-го відділку 2-го (оперативного) відділу 1-го Управління НКВС СРСР Д. Джирін, який швидко визнав свою участь в антирадянській організації, що існувала у НКВС УРСР і очолювалася І. Леплевським. Серед членів цієї організації він згадав і прізвище М. Герзона⁹⁹.

Обставини, за яких було репресовано Матвія Герзона, підлягають подальшому уточненню. У своїй заяві М. Єжову від

⁹⁶ Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 239.

⁹⁷ Процесс Бухарина. 1938 г.: сб. док. – М.: МФД, 2013. – С. 809–810.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32135фп, арк. 42–43.

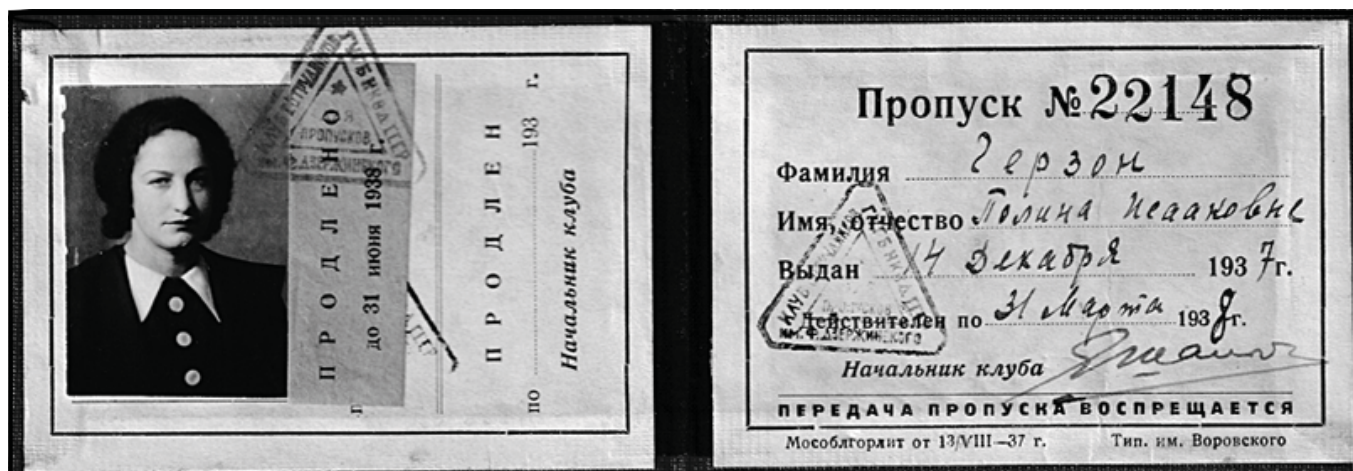
⁹⁹ Лубянка. Советская элита на сталинской Голгофе. 1937–1938. – С. 375.

19 травня 1938 р. його дружина, Поліна Ісаківна Герзон (1906–?) писала, що із 17 квітня 1938 р. нічого не знає про долю чоловіка. На Луб'янці їй відповідали, що її чоловік у відрядженні. Лист закінчувався словами:

«Будь прокляті троцькісти, бухарінці, фашисти, які нарobili стільки лиха. Але я вірю, що справедливість переможе. Геніальний Ваш розум, Микола Іванович, розбере нещастя, що випали Герзону і мені. Прошу Вас зайнятися долею Герзона»¹⁰⁰.

Цей лист побічно свідчить про те, що М. Герзон був заарештований не в Москві, оскільки обшук у його квартирі № 209 по вулиці Грузинський вал, будинок № 26, не проводився ні у квітні–травні 1938 р., ні потім.

Кримінальна справа на М. Герзона починається постановою від 22 квітня 1938 р. про початок слідства, складеною оперу-

Перепуска П. І. Герзон до Клубу співробітників ГУДБ НКВС СРСР ім. Дзержинського, 1938 р.

¹⁰⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 2, арк. 245–248.

повноваженим Лебєдєвим і затвердженою начальником 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР капітаном державної безпеки Михайлом Дмитровичем Яхонтовим (1895–1939)¹⁰¹. Ордер № 67 на арешт М. Герзона, виписаний 27 квітня 1938 р. та підписаний кимось замість наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Івановича Успенського (1902–1940), теж без зазначення адреси фігуранта¹⁰². Згідно з анкетною заарештованого, арешт відбувся 27 квітня¹⁰³. Дослідники політичних репресій добре знають, що встановити точно дату арешту слід за протоколом особистого обшуку. Утім, такий цілісний документ у кримінальній справі відсутній. У наявності лише копії протоколів про вилучення окремих речей (зрізання гудзиків і знаків розпізнавання), датовані тим же 27 квітня¹⁰⁴. Протоколів про вилучення службового посвідчення, ордена Червоної Зірки та «Почётного знака ВЧК–ГПУ» (XV), партійного квитка і т. д. у кримінальній справі не має. Це може свідчити і про те, що «взяли» Матвія Герзона раніше.

У той час його прізвище знову стало відомим Й. Сталіну, але вже не як вправного слідчого, а як заарештованого ворога народу. М. Єжов регулярно надсилав Й. Сталіну уривки з допитів арештованих чекістів про шкідницьку роботу «антирадянської групи» І. Леплевського, де згадувався також і М. Герзон. Зокрема, колишній начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР Самуїл Ісакович Самойлов (1897–1938) назвав останнього «основним провідником лінії Леплевського у питаннях боротьби з правими, троцькістами і націоналістами»¹⁰⁵. Е. Інсаров докладно розповів, у чому саме ця лінія полягала, «згадавши» слова І. Леплевського про те, що, оскільки НКВС СРСР до нього погано ставиться, то потрібно швидким ударом по верхівці правотроцькістської та націоналістичної організації показати роботу і спокійно окопатися зі своїми людьми в Україні. З цією метою

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 1.

¹⁰² Там само, арк. 2.

¹⁰³ Там само, арк. 11 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 9.

¹⁰⁵ Лубянка. Советская элита на сталинской Голгофе. 1937–1938. – С. 366.

була проведена ліквідація верхівки, а низову ланку антирадянського підпілля майже не чіпали¹⁰⁶.

Основні свідчення про «антирадянську роботу» М. Герзона містяться у протоколі його допиту від 28 червня 1938 р. на 87 сторінках. На цьому машинописному документі, окрім власноручного запису Матвія Герзона «Протокол записаний вірно, мною прочитаний» та його підпису, є автографи і М. Яхонтова (1895–1939) і помічника начальника 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Михайла Ізраїльовича Хаєта (1904–1956).

М. Яхонтов був досвідченим чекістом, який за «Шахтинську справу» представлявся В. Менжинським до ордена Червоного Прапора¹⁰⁷, але отримав лише «Почётный знак ВЧК–ГПУ (V)».

М. Д. Яхонтов, 1938 р.

За часів ежовщини вже встиг заробити «Почётный знак ВЧК–ГПУ (XV)» та орден Червоної Зірки, утім почував себе ображеним, оскільки саме він першим зумів «розколоти» колишнього члена політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) Г. Зінов'єва, але цього підслідного передали іншим слідчим¹⁰⁸. Можливо, М. Яхонтов «мав зуб» і на М. Герзона, під керівництвом якого два місяці працював у Москві.

У 1950-ті рр. підполковник М. Хаєт розповів, що у травні 1938 р. т. в. о. заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Хатаневер наказав йому скласти протокол допиту арештованого М. Герзона на підставі чорнетки його власноручних зізнань, оскільки М. Яхонтов, який проводив це слідство, через зайнятість не мав змоги скласти

¹⁰⁶ Лубянка. Советская элита на сталинской Голгофе. 1937–1938. – С. 375.

¹⁰⁷ Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: в 2 кн. Кн. 1 / отв. ред. С. А. Красильников. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 634.

¹⁰⁸ Золотарёв В. Страницы биографии «нарушителя социалистической законности». Давид Аронович Перцов // Чекисты на скамье подсудимых: сб. ст. – М.: Пробел-2000, 2017. – С. 222.

протокол допиту. М. Хаєт склав чорнетку протоколу допиту М. Герзона та передав її М. Яхонтову. Через два–три дні М. Хаєта знову викликав А. Хатаневер, вручив йому надрукований на машинці протокол допиту М. Герзона та наказав, щоб арештований його підписав. Надрукований протокол допиту М. Герзона відрізнявся тим, що окремі питання слідства були загострені, а до самого тексту було внесені кілька коректив стилістичного характеру. Наступного дня М. Хаєт викликав до себе М. Герзона і дав йому підписати протокол. Заарештований зробив у протоколі кілька зауважень, обговорив їх та поставив свій підпис. Після цього М. Хаєт віддав протокол А. Хатаневеру¹⁰⁹.

М. І. Хаєт, 1939 р.

М. Хаєт любляв хвалитися перед товаришами по службі, що «має розумну голову та світлий розум»¹¹⁰. Він дійсно мав неабиякі здібності, які цінували всі без винятку керівники НКВС УРСР 1930-х рр. В. Балицький залишив М. Хаєта на посаді у секретно-політичному відділі, ігноруючи вимогу НКВС СРСР про звільнення всіх позапартійних з відділів управління держбезпеки; І. Леплевський довіряв йому допити важливих заарештованих і домогся нагородження золотим годинником від ЦВК УРСР «фактично за викриття члена об'єднаного правотроцькістського і націоналістичного центру колишнього наркома освіти Затонського»¹¹¹; нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Іванович Успенський (1902–1940) зробив М. Хаєта головним «літератором» республіканського НКВС, який оформлював найважливіші документи¹¹².

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 3, арк. 143–144.

¹¹⁰ Там само, ф. 12, спр. 6234, арк. 23.

¹¹¹ Там само, арк. 40.

¹¹² Там само, арк. 20.

На допитах М. Герзон визнав, що до «антирадянської троцькістської організації» він був завербований своїм приятелем – начальником агентурно-повідомного відділу Подільського губвідділу ДПУ Яковом Боруховичем Лоєвим (1900–1937) у якого часто бував вдома¹¹³. Кандидатура вже розстріляного начальника відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР капітана державної безпеки Я. Лоєва на роль вербувальника підходила якнайкраще. Колишній помічник театрального режисера, три роки був анархістом-«набатовцем», у 1921 р. виключався з лав КП(б)У «як такий, що не позбувся анархічних переконань»¹¹⁴, працював з І. Леплевським у Катеринославі, Вінниці, Одесі – тобто був ідеальною з'єднувальною ланкою між відповідальним посадовцем-чекістом І. Леплевським і агентом-початківцем М. Герзоном. До того ж заарештований помічник начальника відділу кадрів УНКВС по Харківській області Георгій Наумович Шмушко (1888–?) свідчив, що в Одесі Я. Лоєв «був різко антирадянсько налаштований», розповідав антирадянські анекдоти і

«тримав в руках Леплевського, оскільки мав на нього компромат»¹¹⁵.

За версією слідства М. Герзон у 1927 р. через секретаря Дніпропетровської міськради Ю. М. Портнова встановив зв'язок з місцевим троцькістським підпіллям, та за завданням останнього приховував матеріали про контрреволюційну діяльність троцькістського підпілля, що надходили до окружного відділу ДПУ УСРР¹¹⁶. Нагадаємо, що свою роботу у Дніпропетровську Матвій Михайлович розпочав 15 грудня 1927 р., а за місяць перед цим Ю. Портнова та інших членів троцькістської опозиції виключили з партії. Навесні 1928 р. опозиціонерів заарештували та піддали адміністративній висилці¹¹⁷.

¹¹³ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 77.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 891, арк. 2.

¹¹⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67398, т. 3, арк. 178.

¹¹⁶ Там само, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 224.

¹¹⁷ Бикова Н. Зламати її не вдалося // Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дніпропетровськ: Наук.-ред. центр облредкол. «Реабілітовані історією», 1999. – С. 255–257.

Обвинувачували М. Герзона і в тому, що під час роботи начальником 4-го відділу УДБ НКВС УРСР саботував вказівки НКВС СРСР по розгрому контрреволюційного підпілля, приховував матеріали, що надходили до НКВС УРСР, про антирадянську діяльність троцькістів, сіоністів і українських націоналістів¹¹⁸.

М. Герзон нібито заборонив допитувати «колишнього петлюрівського отамана» О. Г. Лісовика – одного з керівників повстанських організацій на Україні, про зв'язок з петлюрівськими повстанськими загонами, незважаючи на наявність «конкретних» матеріалів»¹¹⁹. Насправді перший заступник наркома харчової промисловості УРСР О. Лісовик під час Української революції 1918–1921 рр. був відповідальним працівником ЦК УКП (боротьбистів). На допитах він «визнав» свою участь у контрреволюційній націоналістичній організації, яка «шляхом повстання та терору збиралася скинути радянську владу та відірвати Україну від СРСР під протекторат Польщі». Згодом він був розстріляний¹²⁰.

Нібито за вказівкою М. Герзона, слідчі не брали у «троцькіста Голуба» (колишнього другого секретаря Одеського обкому КП(б)У) свідчень про його зв'язок з українськими націоналістами, за винятком А. Хвилі, «чого приховати було не можна, оскільки близькість Голуба з Хвилею загальновідома», та приховували матеріали про керівну роль Голуба в націоналістичному підпіллі Одещини¹²¹.

У слідстві по справі «члена правотроцькістської організації» колишнього голови правління Української республіканської спілки споживчих товариств І. А. Гаврилова М. Герзон, за вказівкою І. Леплевського, не допитував заарештованого про його

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 230.

¹¹⁹ Там само, арк. 90–91.

¹²⁰ Лисенко А. Олександр Григорович Лісовик – один із відомих організаторів повстанського руху періоду громадянської війни / А. Лисенко // Переяслівський літопис: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 2. – С. 71–77.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 91.

периферійні повстанські зв'язки¹²². У 1933–1936 рр. І. Гаврилов був головою Дніпропетровського облвиконкому, але зробити з етнічного росіянина, уродженця Калузької губернії, «українського націоналіста» було важко, хоча сусіди по камері пізніше свідчили, що І. Гаврилова нещадно били¹²³.

На вимогу І. Леплевського зі Сталіно до Києва був етапований «представник українського націоналістичного центру на Донбасі» – колишній заступник голови Донецького облвиконкому В. Я. Конотоп. Нарком повідомив М. Герзона, що

«[...] “Косіор пропонує не допитувати Конотопа по націоналістах. Конотоп може багатьох обмовити”. Як результат – І. Леплевському і мені вдалося зірвати викриття націоналістичного підпілля в Донбасі»¹²⁴.

Втім, ще 12 січня 1938 р. начальник УНКВС по Донецькій області Давид Мойсейович Соколинський рапортував М. Єжову, що за останні 7 місяців

«у порядку ліквідації організуючих контрреволюційних кадрів арештовано 803 учасника контрреволюційних націоналістичних формувань на чолі з колишнім членом УСД Конотопом».

Всього ж

«у наслідку операції по українській контрреволюції арештовано – 3489 осіб, з них засуджено трійкою 3448 осіб»¹²⁵.

Далі М. Герзон каявся, що, незважаючи на спеціальні вказівки НКВС СРСР про допити заарештованих – керуючого справами РНК УРСР М. Василенка, заступника голови РНК УРСР В. Порайка та інших про П. Любченка та роботу націоналістичного підпілля, він цю роботу не виконав через настанови І. Леплевського. Мовляв, ці заарештовані можуть викрити не лише керівну групу боротьбистів,

¹²² ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 91.

¹²³ Маркова Л.М. «Червоний губернатор Придніпров'я» І. А. Гаврилов // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 7. – С. 207.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 91.

¹²⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Т. 1. – С. 399–403.

«вони знають націоналістичний центр і його зв'язки в Україні. Вони можуть піти на Затонського, Косіора. Максимум, що ви повинні зробити – це допитати одного–двох осіб взагалі про Любченка, не торкаючись зв'язків центру та повстанської периферії [...]. Націоналістів допитуйте як правих, або троцькістів, відводьте їх всілякими шляхами від керівних центрів. Завдяки цьому ми залишили на волі величезну кількість учасників підпілля, оскільки самі заважали арештованим дати правильні, розгорнуті свідчення»¹²⁶.

9 травня 1938 р. у камеру до М. Герзона перевели заарештованого коменданта УНКВС по Донецькій області Леоніда Соломоновича Аксельрода (1908–?). Останній згодом писав, що Матвій Герзон став його

«умовляти, що потрібно дати свідчення:

“Ви все рівно не витримаєте всіх цих катувань та побиття, які застосують до Вас, все рівно нас всіх розстріляють, і тому вигадайте яку-небудь легенду, дайте людей, чесних комуністів, які користуються авторитетом партійної організації, можливо цим самим ЦК швидше дізнається та надішле комісію на Україну”. Тут же він мені сказав, що він особисто дав свідчення на 60 осіб. Коли я у нього спитав: “Ці люди, на яких Ви дали свідчення, вони що, є ворогами?”, то Герзон відповів: “Це – чесні комуністи, але я не зміг витримати подальшого биття і вирішив писати все, що хотілося слідству”. Я став казати Герзону: “Якщо це так, як Ви говорите, що це – чесні люди, то ви – падлюка, негідник і Ви дійсно справжній ворог”. У цю ж ніч 11 травня Герзон, сидячи зі мною у камері, кінчав життя самогубством, перерізав собі вену, але був пійманий вахтером. Коли я спитав у Герзона: “Чому він це зробив?”, Герзон відповів, що “я лишив 1000 сиріт і вдів, мене це мучить і не хочу більше жити”»¹²⁷.

Л. С. Аксельрод, газетне фото, грудень 1937 р.

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 92–93.

¹²⁷ Відлуння Великого терору. – Т. 3. – С. 32.

Якщо слова Л. Аксельрода про його моральну оцінку поведінки М. Герзона викликають певні сумніви, то інформація про роботу Матвія Михайловича внутрішньокамерним агентом і його спробу покінчити життя самогубством (відомостей про це немає у його архівно-кримінальній справі) заслуговують на увагу. До речі, колишній начальник Київського дитячого приймальника НКВС УРСР Городецький у заяві Л. Берії також називав М. Герзона «провокатором»¹²⁸.

Слід також додати, що слідчий УНКВС по Сталінській області Василь Іларіонович Гордус (1903–1941) у заяві від 26 квітня 1939 р. сповіщав партійний комітет управління, що під час допиту Л. Аксельрод розповів йому, нібито М. Герзон умовляв його дати брехливі свідчення на співробітників СПВ УДБ УНКВС Донецької області Василя Павловича Близнюка (1906–?) і Миколу Васильовича Завгороднього (1909–?) і

«ще на кого-небудь з росіян, при цьому Аксельрод підкреслив, що Герзон рекомендував йому брехати у свідченнях на росіян і не чіпати євреїв»¹²⁹.

За словами М. Герзона, нарком НКВС УРСР особливо опікувався єврейським націоналістичним підпіллям, оскільки як сам І. Леплевський, так і цілий ряд змовників були в тій або іншій ступені націоналістами і зовсім не зацікавлені «в розгромі своїх». Мовляв, у І. Леплевського троцькізм і націоналізм тісно переплітався.

«Не приховуючись, Леплевський мені казав: “Де б я не працював, я ніколи оперативно не зачіпав єврейських націоналістів. Поки я був у Білорусії, жоден сіоніст або бундовець не був заарештований. Ось так повинні працювати і ви [...]. Нікого не арештовувати, нічого не викривати”»¹³⁰.

Далі М. Герзон «зізнався», що точно виконував цю вказівку наркома. Незважаючи на директиву НКВС СРСР про розгортання оперативної роботи та розгром націоналістичних організацій і партій в Україні, він

¹²⁸ Відлуння Великого терору. – Т. 3. – С. 248.

¹²⁹ Там само. – С. 82.

¹³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 70117фп, т. 1, арк. 76–77.

«цілком промовчав про єврейських націоналістів. Ба більше, в самому 4-му відділі я, по суті, заборонив апарату займатися цією роботою».

І коли серед заарештованих, траплялися єврейські націоналісти, то Герзон

«навмисно відволікав слідство від прямих допитів про це підпілля».

І. Леплевський нібито наказав Герзону забути про «єврейський націоналізм» заарештованого співробітника газети «Комуніст» Сигаловича та допитувати його лише як троцькіста¹³¹.

«Зачіпок» для обвинувачення І. Леплевського та його команди було кілька. По-перше, змолоду сам І. Леплевський був членом Бунду, а його «правиця» Е. Інсаров – членом Поалей-Ціон, так що зробити їх «єврейськими націоналістами» було неважко. По-друге, у звіті про арештованих органами НКВС УРСР з 1-го червня 1937 р. по 4-е січня 1938 р. не було відомостей про заарештованих єврейських націоналістів чи сіоністів¹³². Це зовсім не означає, що серед в'язнів не було обвинувачених за цією ознакою, їх просто не виділяли окремим рядком. Не виділяли, оскільки з Москви не вимагали звітності за цими показниками. Утім, в іншому документі, датованому тим же 4 січня 1938 р. повідомлялося, що в УРСР триває слідство по 182-м сіоністам¹³³, ще за 11 днів із Києва повідомили, що з 2 червня 1937 р. по 15 січня 1938 р. у республіці заарештовано 347 сіоністів¹³⁴.

У вересні 1938 р. оперуповноважений 4-го відділу сержант державної безпеки Іващенко склав обвинувальний висновок у справі М. Герзона. Начальник 2-го відділку лейтенант державної безпеки Микола Олексійович Казін (1910–1991) з ним погодився, а затвердив начальник 4-го відділу НКВС УРСР капітан державної безпеки Олександр Олександрович Яролянц (1903–1939). Згодом цей висновок затвердили нарком внутрішніх

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 6. спр. 70117фп, т. 1, арк. 77.

¹³² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Т. 1. – С. 246–247.

¹³³ Там само. – С. 252.

¹³⁴ Там само. – С. 263.

справ УРСР О. Успенський та помічник головного військового прокурора РСЧА бригадний юрист Лев Мойсейович Калугін (1902–1941).

Судила М. Герзона виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі дивізійного військового юриста Олександра Мойсейовича Орлова (1896–1956) (голова), членів – бригадного військового юриста Івана Спиридоновича Галенкова (1891–1980), військових юристів 1-го рангу Федора Арсенійовича Климіна (1900–1985) й Олексія Івановича Кудрявцева (1895–?). Матвій Герзон винним себе визнав і свідчення, дані на попередньому слідстві, повністю підтвердив. В останньому слові просив про поблажливість¹³⁵.

У вироку від 23 вересня 1938 р. зазначалося:

«[...] Герзон, будучи у минулому кадровим троцькістом, у 1931 р. увійшов до складу антирадянської троцькістської терористичної організації, яка діяла на Донбасі і з 1934 року був зв'язаний по антирадянській діяльності з ворогом народу Саркісовим (колишній секретар Донецького обкому КП(б)У. – Авт.), за завданням якого приховував матеріали, що надходили до НКВС про існування а[нти]/рад[янської] троцькістської терористичної організації.

В 1937 р. Герзон увійшов до керівного складу антирадянської троцькістської терористичної організації, що існувала у НКВС УРСР на чолі з ворогом народу Леплевським.

Того ж 1937 р. Герзон, будучи начальником 4-го відділу НКВС УРСР, зривав заходи НКВС Союзу РСР з розгрому к[онтр]-рев[олюційного] підпілля на Україні. Герзон також був ознайомлений про шпигунську діяльність ворога народу Леплевського.

Таким чином, встановлена винуватість Герзона у здійсненні ним злочинів, передбачених ст.ст. 54-1б, 54-8 і 54-11 КК УРСР.

На підставі викладеного і керуючись статтями 296 і 297 УПК УРСР Виїзна Сесія Військової колегії Верховного Суду Союзу РСР

ПРИГОВОРИЛА

Герзона Матвія Михайловича позбавити звання капітана державної безпеки і піддати вищій мірі покарання – розстрілу, з конфіскацією всього належного йому майна.

¹³⁵ ГДА СБ України, спр. 70117фп, т. 1, арк. 241–242.

Вирок остаточний і на підставі постанови ЦВК СРСР від 1/XII 1934 р. підлягає негайному виконанню»¹³⁶.

Вирок було виконано того самого дня, 23 вересня 1938 р., у Києві¹³⁷.

30 червня 1993 р. М. Герзон, на клопотання його сина Володимира – громадянина Ізраїлю, був посмертно реабілітований генеральною прокуратурою України

«через відсутність сукупності доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення його до кримінальної відповідальності»¹³⁸.

Злочини ж Матвія Герзона проти радянських громадян, через які його відмовилися реабілітувати в часи «хрущовської відлиги», прокуратурою незалежної України чомусь не розглядалися.

М. М. Герзон.

REFERENCES

1. Artamonova, Zh. and Petrov, N. (Comps.). (2013). Protsess Bukharina. 1938 g. Sbornik dokumentov. Moskva: MFD [in Russian].
2. Danylenko, V. (Ed.). (2010). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyy dovidnyk. L'viv; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu [in Ukrainian].
3. Khaustov, V. (Comps.) (2011). Lubyanka. Sovetskaya elita na stalinskoy golgofo. 1937-1938. Arkhiv Stalina: Dokumenty i kommentarii. Moskva: MFD [in Russian].
4. Khaustov, V., Naumov, V., Plotnikova, N. (Comps.). (2004). Lubyanka. Stalin i Glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938. Moskva: MFD [in Russian].

¹³⁶ ГДА СБ України, спр. 70117фп, т. 1, арк. 243–244.

¹³⁷ Там само, арк. 244.

¹³⁸ Там само, т. 3, арк. 251–251 зв.

5. Kokin, S. and Yunhe, M. (Comps.). (2010). Velykyy teror v Ukrayini. «Kurkul's'ka operatsiya» 1937–1938 rr. Vol. 1. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya» [in Ukrainian].
6. Kokurin, A.I. and Petrov, N.V. (Comps.). (2003). Lubyanka: Organy VCHK–OGPU–NKVD–NKGB–MVD–KGB. 1917–1991. Spravochnik. Moskva, MFD [in Russian].
7. Shapoval, Yu. (Comps.). (2009). Ukrayina v dobu «Velykoho teroru»: 1936–1938 roky. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu. and Zolotaryov, V. (2002). Vsevolod Balyts'kyy: osoba, chas, otochennya. Kyiv: Stylos, 2002 [in Ukrainian].
9. Shapoval, Yu., Prystayko, V. and Zolotaryov, V. (1997). CHK–HPU–NKVD v Ukrayini: osoby, fakty, dokumenty. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
10. Tumshis, M. and Zolotaryov, V. (2017). Yevrei v NKVD SSSR 1936–1938. Opyt biograficheskogo slovarya. Moskva: Un-tet Dmitriya Pozharskogo [in Russian].
11. Vasyl'yev, V., Podkur, R., Viola, L. (Ed.), Savin, A., Teplyakov, O., Yunhe, M. (Comps.). (2019). Vidlunnya Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh Vol. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialistychnoyi zakonnosti». Eho-dokumenty 1938–1941 rr. Kyiv: Vydavets' V. Zakharenko [in Ukrainian].
12. Yakovlev, A. (Ed.). (1991). Reabilitatsiya: politicheskie protsessy 30–50-kh godov. Moskva: Politizdat [in Russian].
13. Zolotaryov, V. and Stepkin, V. (2010). CHK-GPU-NKVD v Donbasse: Lyudi i dokumenty 1919–1941. Donetsk: Aleks [in Russian].
14. Zolotaryov, V.A. (2007). Sekretno-politychnyy viddil DPU USRR: spravy ta lyudy. Kharkiv, Folio [in Ukrainian].

***Zolotaryov V. «Unblemished fighter of the Party and the NKVD»:
pages of the biography of the captain
of state security Matviy Mikhailovich Gerzon***

The purpose of the paper – to study features of secret-political department work on carrying out repressions among intellectuals, Party top and clergy in Donbass, Odessa region in 1931–1937 and in the USSR in July–November 1937 based of documents of personal and archival-criminal case of M. Gerzon, operative documents of DPU–NKVD of the USSR. To find out Gerzon's personal contribution to the fabrication of criminal cases against Soviet citizens and the circumstances under which he was repressed.

Conclusions. On the basis of the discovered archival materials, first introduced into scientific circulation, the author revealed new details in the work of the secret political department of the DPU–NKVD in Donbass and Odessa region in 1931–1937, and in the USSR in July–November 1937. During the «Great Terror», the secret political department played a key role in the destruction of the Party-Soviet «nomenklatura». The main emphasis was placed on the repression of members of the CP(B)U who had previously been in other parties. It was found that the work of the secret political department of the NKVD of the USSR in 1937 was under the constant control of the People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR Leplevsky and the first secretary of the Central Committee of the CP(b)U Kosior, who personally interrogated the arrested. It was found that the work of the secret political department of the NKVD of the USSR in 1937 was under the constant control of the People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR Leplevsky and the first secretary of the Central Committee of the CP(b)U Kosior, who personally interrogated the arrested. An unsuccessful attempt to discredit the former 2nd Secretary of the Central Committee of the Communist Party (b) Postyshev did not find support from Stalin and undermined his confidence in Kosior and Leplevsky.

The reason for Gerzon’s arrest was his participation in Leplevsky’s «anti-Soviet Trotsky conspiracy». Gerzon’s «hostile activity» was also to «protect» part of the party and Soviet elite from repression. During Gerzon’s rehabilitation in 1993, his involvement in political repression was not considered.

Key words: secret-political department, DPU, NKVD, political repressions.